

Válasz a bírálói véleményekre

A bírált mű: Szívós Mihály, *A jelaktusok elmélete*

Bírálók

Kelemen János, az MTA rendes tagja

Voigt Vilmos, a néprajztudomány doktora

Dobos István, az MTA doktora

Mindenekelőtt nagyon köszönöm bírálóim munkáját, a véleményükben foglalt kritikákat, megjegyzéseket, kiegészítési javaslatokat és a méltatásokat. Bírálóim nagyon különböző irányokból közelítették meg monográfiám témáját. Amellett, hogy különböző tudományterületeken dolgoznak, ez talán még abból is adódik, hogy nagyon eltérően látják a szemiotika helyzetét. Ezért a véleményeikre adott válaszom szövege jobban tagolt aszerint, hogy kinek válaszolok, miközben vannak olyan témák is, amelyek összekapcsolódnak.

Kelemen János bírálóm négy fókuszpontból kiindulva fogalmazza meg kritikai ellenvetéseit és javítási javaslatait. Az első közülük: a disszerens „indokolatlanul nagy teret szentel ’a jelaktusok felismerését gátló elméleti szemiotikai és szemléleti akadályoknak’” (4). Ellenpéldaként szemiotikatörténeti tényeket és újkori szerzőket sorol fel, amelyek, illetve akik szerint mintha a jelaktusok létezését már régóta felismerték volna, és ha ez igaz, akkor egyik szemléleti akadály sem jelentős. E szerzőknek tulajdonítja a jelaktusok felfedezését: „A kérdés csak az, illetve az volt, hogy mennyire érdemes vagy lehetséges ezt a jelenséget egy összefüggő, formális elmélet keretében tárgyalni.” (5) Véleményem szerint a jelaktus-elmélet egyáltalán nem arról szól, amit ez a szöveghely sugall. Példákat idézve Kelemen János bírálóm felhívja a figyelmemet mindenekelőtt a „heroikus nyelv” (7) Vico által bevezetett fogalmára. Az *Új tudomány* hivatkozott részét átolvasva én nem találtam olyan mozzanatot, amelyet speciálisan a jelaktusok előzményének tekinthetnénk, mert a jelekkel való kommunikáció két kulturálisan különböző csoport között semmiképpen nem tekinthető annak. A jelekkel való kommunikáció ökonomikus mivoltának felismerése sem minősíthető a jelaktuselmélet valamifajta előzményének. A kommunikáció szemszögéből a jelaktusra nézve, véleményem szerint, ugyanaz igaz, mint amit Austin ír a beszédaktusról, aki saját példáira visszautalva a következőket fejt ki: a beszédaktust tartalmazó „mondat kimondása (természetesen a megfelelő körülmények között) nem *leírása* annak, hogy mi mondható arról, amit akkor teszek,

amikor ezt mondom ki, nem is annak leszögezése, hogy csinálom, hanem maga a csinálás.” (Austin, 1990:33). A beszédaktusok tehát nem közvetlen közlések vagy üzenetek egy másik félnek, és ugyanígy a jelaktusok sem azok.

Opponensem említi még Maupertuis, Condillac, Diderot és Rousseau nevét (5), mint olyan szerzőkét, akiknek műveiben mintha már szerepelne a jelaktus fogalma vagy előfogalma. E francia szerzők, valamint az ehhez a csoporthoz tartozó, de nem említett Turgot és Maine de Biran érdeklődése a nyelv kialakulása és elterjedése körül forgott, és a gesztusnyelvet is ebben az összefüggésben említik. Dolgozataik elsősorban a nyelvtörténeti kutatások és a nyelvfilozófia körébe tartoznak, és még a beszédaktusok szempontjából sem képeznek előzményeket. A Diderot és d’Alembert szerkesztette *Enciklopédia* elsősorban az orvosi szemiotika keretében foglalkozik a jelekkel, vagyis azok kognitív szerepét is tárgyalja. Az ókori filozófusok, így például az epikureusok és a sztoikusok is, tisztában voltak azzal, hogy a jeleknek kognitív és kulturális (kommunikációs) funkciójuk egyaránt van. A kognitív funkció a jelek egyik funkciója a kommunikáció mellett. E markáns és folyamatos kognitív vonulat ellenére a XX. században még mindig akadtak olyanok, akik a kommunikációra akarták redukálni a szemiotika kutatási területét.

A Condillac által bevezetett kifejezés, a *langage d’action*, a „cselekvés nyelve” elsősorban a gesztusokat és a mimikát, a táncot, a pantomimot jelenti, amelyeket ő is a beszélt nyelv előzményeinek tartott. Nem mellesleg ő sem tartja cselekvésnek a beszédet, a kommunikációnak ezt az ágát. Az idézett condillaci kifejezésben a cselekvés csak a jelhordozó, vagyis a gesztus és a többi kivitelezését jelenti, amelyeket a test valamelyik izomcsoportja állít elő. Condillac koncepciója ugyancsak nem tekinthető sem a beszédaktus, sem a jelaktus valamiféle előzményének. Ezeknek az újkori szerzőknek a figyelme a beszélt nyelv kialakulására, valamint annak kognitív és kommunikációs szerepére irányult.

A gesztust és a mimikát, a táncot és a pantomimot a mozdulatjel fogalma egyesíti, amely elnevezés arra utal, hogy nem egy tárgy, hanem egy ember, vagy egy másfajta élőlény vagy egy robot végrehajtotta testmozdulat a jelhordozó, amely valamilyen jelentést hordoz egy másik ember, élőlény vagy robot számára, és így kommunikáció keretében használják. A condillaci kontextusban a mozdulatra épülő jeleknek valójában csak kommunikációs szerepe van. Egy mozdulatjel is lehet alkalmi jel vagy megszilárdult jelentésű jel (mint például az igent jelentő bólintás). A jelaktus viszont több szempontból is más. A jelaktusba belekerülő jel ugyanis csak megszilárdult jelentésű közjel vagy intézményesült jel lehet, és abban eszköz szerepű. Alkalmi jel nem kerülhet bele egy jelaktusba. A másik szocioszemiotikai aspektus az, hogy egy szabályközösségen belül használják a jelaktust, és nem két különböző közösség közötti

kommunikációhoz. Mint említettem, az újkoriaknál a mozdulatot létrehozó cselekvés csak a jelhordozó előállítását szolgálja. A jelaktusnál viszont a cselekvés hatálya a jelviszony egészére kiterjed, a jelhordozó és a jelentés mellett a jeltárgyra és a jelentésértelmező képzetre is. A jelaktusban a jel eredeti, megszilárdult, mert intézményesült jelentése is fölülíródik (94-95). Azt is kifejezetten hangsúlyozom a könyvemben, hogy ez a fölülírás minden jelféle esetében, „így a mozdulatjelek esetében is” (95) megtörténik, ha azokat jelaktusba integrálják. Ilyesmikről egyáltalán nincs szó az említett újkori szerzőknél, még kevésbé az ókori görög filozófiai iskolákban.

Opponensem a nyelv kommunikációs szerepének nyomvonalán halad tovább és ez képezi kritikájának a második fókuszpontját. Úgy vélekedik a jelaktusról adott meghatározásomról, hogy „nem elég hangsúlyos benne a kommunikáció mozzanata” (3), majd értelmezőleg hozzáfűzi: „vagy a mások tudatára való hatás aspektusa, illetve az a szempont, hogy a jelek, a jelekkel való cselekvések révén sokszor új valóságot hozunk létre.” (3). Itt lényegében négy különböző dologról van szó: kommunikációról; a mások tudatára való hatásról; arról, hogy jelekkel új valóságot hozunk létre, valamint arról, hogy a jelcselekvés vagy jelaktus révén teremtünk új valóságot. Ezeket most szeretném szétszálazni és egészen röviden megvilágítani.

Ami a kommunikációt, mint üzenetek elindítását, fogadását és értékelését illeti, a fentebb már idézett austini meghatározásban foglaltakhoz igazodva az elsődleges válaszom csak az lehet, hogy a kommunikáció vonatkozásában a beszédaktusok és a jelaktusok nagyon hasonlóak. A jelaktus sem kommunikáció, sem nem kommunikálása a csinálásnak, hanem maga a cselekvés, a „csinálás”. Ugyanakkor a kommunikáció – csak másodlagos értelemben – kétféleképpen is kapcsolódhat a jelaktusok meghatározásához. E két lehetőséget opponensem már nem említi, de szerintem a válaszom úgy lesz teljes, ha ezekre kitérek. Egyrészt a végrehajtás során a gyakorlott jelcselekvő képes bizonyos kivitelezési mozzanatokkal, árnyalatnyi eltérésekkel másoknak, a jelaktus tanúinak üzeni, anélkül, hogy ezzel megghiúsítaná a jelaktusa érvényesülését. Ezzel a másodlagos kommunikációval röviden foglalkozom az elmélet keretében (pl. 96-97). Másrészt a kommunikáció azon esetek értelmében kapcsolódhat a jelaktuselmülethez, amelyeket például Peter Strawson különít el a beszédaktusoknál. Ezekben „az illokúciós aktus alapvetően a kommunikációs szándékok terminusaiban (ígéret, könyörgés, kérés stb.) értelmezhető, s az érvényesülése a partner függvénye...” (Pléh, 1990:14). A beszédaktusnak a kommunikációval való összefüggése itt sem a tartalmi közlésnek felel meg, hanem annak kibontakozását, kivitelezési módját segíti elő, vagy éppen megakadályozását szolgálja. A beszédaktus-elmélet illokúciós és perlokúciós aktusaival azért nem foglalkozom, mert a beszédaktus-kutatás főbb fogalmainak kritikai

adaptálásához minimum a második generáció (Searle és mások) eredményeinek kritikai értékelésére is szükség lett volna. Egy olyan másik diszciplína téziseiről és azoknak nyelv- és jel-filozófiai, valamint szemiotikai értékeléséről van szó, ahol a beszédaktus-elmélet fejlesztése már a harmadik generációnál tart, míg könyvemben a jelaktuselmélet első generációs változatának első példánya található.

Ami a második dolgot, a mások tudatára való hatást illeti, ezt tárgyalom például *A jelaktus identitás-megerősítő hatása*, valamint *A visszaható jelleg* címszavak alatt (88-93). A szabályközösség ama tagjaiban, akik tanúi a hozzájuk tartozó jelaktusnak, ennek végrehajtása megerősíti a csoporthoz való tartozásukat. A mások tudatára való hatáshoz nem kell feltétlenül direkt kommunikáció, elég a beszéd- vagy a jelaktus is.

Az az anonim kritika, melyet részben Saussure-rel és ortodox követőivel, részben pedig más, kirekesztően nyelvcentrikus irányzatokkal szemben fogalmazok meg, éppen a beszéd- és jelaktusokban foglalt cselekvés fontosságán alapul. Az elhatárolódási kényszert nagyon jelentős mértékben felerősítik az elméleti alapok között mutatkozó erős különbségek. Ezek egyike az a tény, hogy mind a nyelvhasználatnál, mind pedig a jelhasználatnál három különböző alapvető funkció található: kognitív, kommunikációs és cselekvő. Ezért van az, hogy a nyelv nem kizárólag csak a kommunikáció eszköze, hanem még a megismerést és a cselekvést is szolgálja. A szembenálló irányzatok ezekhez is nagyon eltérően viszonyulnak.

Kelemen János kritikai megjegyzése – a harmadik pontjában – arra is utal, hogy a jelek által új valóságot hozhatunk létre. Ez biztosan megtörténik akkor, amikor célirányosan jelhordozókat, például utcanévtáblákat alakítunk ki, hogy a közlekedők számára jelentést hordozzanak, de ezek kihelyezése sem jelaktus.

Végül – megjegyzése értelmezésének negyedik pontjában – azt hangsúlyozza, hogy a jelaktusokkal végzett műveletek során is új valóság jöhet létre. Ezzel egyetértek, azzal a megszorítással, hogy én az új valóság létrejöttét az új jelaktusok kialakulása által látom elsősorban biztosítottak abban a széles értelemben, hogy nemcsak maga az aktus lehet az újdonság, hanem kulturálisan gazdagabbá válik és kiszélesedik az alkalmazását megvalósító szabályközösség, és ezzel is bővül annak az identitása, vagy egyenesen új szabályközösség jön létre. Ez a válaszom kapcsolódik Voigt Vilmos arra való utalásához is, hogy a könyvben nincs eléggé kidomborítva a beszéd és a jel közötti ontológiai különbség.

Kelemen János bírálatának harmadik fókuszpontja a filozófiai megalapozás kérdése. Keveselli a filozófiai megalapozást az elméletemben. Itt egyrészt előre utalnék a Voigt Vilmosnak adott válaszom egyes részleteire, amelyek a hegei filozófiára mint háttérre utalnak. Másrészt pedig szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a mindennapi és a tudományos

gondolkodás közötti különbségek és konfliktusok tárgyalása már a filozófia több ágában is meghonosodott, köztük a tudományfilozófiában is. Így a mindennapi szemléletet jellemző leegyszerűsítő elképzelések a jelekről a filozófiai vizsgálódások körébe is tartoznak. Opponensem említi azt is, hogy Umberto Eco szintén filozófiai diszciplínának tekintette a szemiotikát (4). Szerintem az ő véleménye még jóval korábbi állapotra reflektált, amelytől a tudomány mai helyzete nagyon különbözik. Legyen szabad itt néhány mondatban felvázolni, hogy szerintem hogyan áll napjainkban a szemiotika önállósága és a filozófiához való viszonya, mert ez megalapozza az opponensem megjegyzéseire és kritikáira adott válaszaim egy részét is.

Az elméleti szemiotika több mint kétezeréves fejlődésétől olykor teljesen függetlenül három olyan területen is foglalkoztak a jelekkel, amelyek alapvetőknek bizonyultak a társadalom fejlődése és fennmaradása szempontjából. Ezek a területek az orvostudomány, jelesül az orvosi diagnosztika, a kriminalisztika, mint a nyomozás háttértudománya, és a kódolás és a kódfejtés. Ezek robusztus fejlődése a mindennapi életben rendkívüli dinamikát mutat és napjainkban lényegében független az elméleti szemiotikától. E nagyon különböző területeknek szerintem két fontos közös tulajdonságuk van. Az első az, hogy képviselőik alapvetően időprésben dolgoznak: az orvosnak gyorsan kell dönteni a diagnózisról, mert a páciens beteg, a nyomozó munkája nem hatékony, ha már „kihúlt” nyomon halad, a katonai kódfejtő gyors munkáján pedig emberi életek múlnak. Az időprés változatlanul fontos hajtóerő e három terület dinamikus fejlődésében. A másik közös mozzanat az, hogy a jelekkel való gondos foglalkozás alapvetően szemiotikán kívüli célt szolgál. E három terület mellett ma már olyan más alkalmazási területek is erőteljesen kibontakoznak, mint a reklámszemiotika, a logótervezés, a szemiotika az oktatásban és a divatban, vagy a bioszemiotika. Mindez óriási szívóerőt jelent azzal a hatással, hogy a szemiotika a gyakorlatban is használható tudománnyá váljék. A szemiotika és a filozófia különvált mivolta vagy teljes különválása szerintem már nem kérdés, és ha mégis az lenne, akkor csak idő kérdése. Bár sok minden választ el a saussure-i szemiotika képviselőitől, és különösen a francia követőitől, abban azonban egyetértek velük, ami egyik fő törekvésük, hogy a szemiotika szaktudománnyá váljék, és eredményeit a mindennapi élet szférájába is bekerüljenek. Egy önálló tudomány képviselői önállóan alakítják ki a többi tudományhoz és a filozófiához való viszonyukat.

Kelemen János opponensem ellenvetéseinek és javaslatainak negyedik fókuszpontja a nyelvcentrikus szemiotika fölött gyakorolt bírálatom „eltúlzott” volta (4-7). Opponensem egyrészt sokallja a nyelvcentrikus szemiotika elleni kritikámat, amelyet valóban nem rejtettem véka alá, de ebben a formában mindig anonim módon tettem, azért is, mert ma már több ilyen

irányzat működik. Mint ilyenek, a szemiotika belső problémáira való utalásoknak is tekinthetők. Másrészt Kelemen János nem ért egyet azzal, ahogyan ezeket a szemléleti akadályok problémakörével összekapcsolom (4-5). Itt ismét utalnom kell az elhatárolódási kényszerre, amelynek egyik forrása régebbi, az alapelvekben mutatkozó különbségeknél kezdődik, de a másik, a beszédaktus-elmélet és még inkább a jelaktus-elmélet, újabb keletűnek számít. Bizonyára érdemes lesz újragondolnom ezeket az arányokat és a stílus néhány elemét és a diplomatikusabbra való hangolását könyvem következő, angol kiadásának előkészítése során. Azt hiszem, hogy azt is érdemes figyelembe venni, hogy általában egy új elméletet kifejteni és megalapozni csak oly módon érdemes, ha élesen meghúzzuk a választóvonalakat, ami külön célzott erőfeszítéseket igényel.

Opponensem maga is észrevételezte, hogy az elméletem Peirce és Morris eredményeire támaszkodik. Ebből már következik a saussure-i, nyelvcentrikus szemiotikával való szembenállásom. Arról, hogyan látja Thomas Short, a peirce-i szemiotika elismerten jeles szakértője a peirce-i és a saussure-i szemiotika viszonyát, majd a Dobos Istvánnak adott válaszomban szólok részletesebben. E két irányzat, vagy inkább irányzats csoport közötti szakadékon túlmenően azonban általában a jelaktusok elméletéből éppúgy szervesen következik a nyelvi alapú, és ezen belül a saussure-i és gremasi szemiotika elutasítása is, ahogy a beszédaktusok elméletéből is. És itt abba a helyzetbe kerülök, hogy Kelemen János egy korábbi álláspontjához csatlakozom. A nyelvcentrikus szemiotika új érvekre támaszkodó elutasítására jó példával szolgál egy szöveg, amelynek szerzője a Searle-féle beszédaktus-elméletnek a saussure-i nyelvkonceptióra és ebből következően az erre is alapozódó szemiotikájára tett hatását imigyen értékeli: „...túl kell lépni azon a deskriptív téveszmét tükröző évszázados meghatározáson, hogy 'a szavak az ideák jelei', illetve ennek modern, saussure-i változatán, amely szerint a nyelv 'jelrendszer'. Közismert, hogy Saussure, a modern nyelvészet megalapítója éppen ebből a formulából kiindulva vázolta egy általános jelelmélet, a 'szemiológia' (manapság inkább 'szemiotika') tervét, amelynek része lenne a nyelvészet, lévén a nyelvészet az egyik speciális jelrendszer tudománya.” (Kelemen, 2009:225, in: Searle, 2009). Kelemen János írja ezeket a bíráló mondatokat Searle *Beszédaktusok* című művéhez írott utószavában. Ha igaz az, hogy a beszédaktus-elmélet képviselői jelentősen hozzájárultak a saussure-i szemiotika megalapozatlanságának és felületességének kimutatásához, akkor ebből következik az is, hogy a jelaktuselmélet megalkotójaként célszerű folytatnom és kiterjesztenem ezt a munkát.

A „deskriptív téveszme” fogalom Kelemen János 2009-es szövegében azt sugallja, hogy egy felszínes, az első benyomásokon alapuló nézetrendszer játszott közre a saussure-i

nyelvkoncepció és különösen a szemiotikája kialakulásában. Ha ilyen sokáig képes egy ilyen téves, felületes nézeteken alapuló eszmerendszer a felszínen maradni, akkor talán az erre utaló, anonim kritikám határozottsága is indokolt lehet, illetve hasznos lehet az, ha a mindennapi szemléletben levő megértési akadályokra hangsúlyosan felhívom a figyelmet. Erre egyébként a szemiotika hatékony oktatása miatt is nagyon nagy szükség van. Kelemen János tehát a beszédaktusok elméletétől inspirálva maga is összekapcsolja a szemléleti akadályok témáját a saussure-i nyelvkoncepció és szemiotika kritikájával, és én ezzel teljesen egyetértek.

Nagyrészt egyetértek bírálóm azon megállapításával, hogy könyvemben nagyon lényegesnek tekintetem azt, hogy „a szemiotikát és a szemiotikának azt a részét, mely a jelaktusokat tárgyalja, a lehetőségek határáig függetleníteni kell a nyelvvel foglalkozó tudományoktól”. Mivel azonban a szemiotikai kutatások a nyelvre magára is kiterjednek, a szemiotika egésze a nyelvtől csak korlátozott mértékben függetleníthető. Az egyik kulcskérdés e téren a jelviszonynak a nyelvtudománytól és a nyelvfilozófiától független értelmezése. Ez lesz majd a Dobos Istvánnal folytatott vitám egyik központi kérdése is. A másik kulcskérdés a metanyelv értelmezése a jelek vonatkozásában. A nyelvcentrikus szemiotikával összefüggésben jegyzem meg, hogy a szövegben egyszer használt „nyelvi imperializmus” kifejezést nem a hatvanas-hetvenes évek ihlették, hanem az a kirekesztő tétel, hogy minden filozófia nyelvfilozófia és ennek változatai, amely szerint nyelvfilozófiai vagy valamilyen nyelvelméleti kontrollnak kellene alávetni minden filozófiai, jelfilozófiai és nyelvsemiotikai fejtegetést. A kifejezésem azonban az opponensem által említett konnotáció miatt valóban nem szerencsés.

Kelemen János opponensem felrója, hogy egy helyen Hegelről azt állítom, hogy filozófiájában szerepel az „abszolútum” fogalma, holott ilyen nincs is, mert csak „abszolút szellem” van. Legyen szabad emlékeztetni arra, hogy az „abszolútum” valóban hegeli fogalom, mint azt *A szellem fenomenológiája* magyar fordításának 12., 16., 18., 47., 48., 49., és 432. oldalán is láthatjuk (Hegel, 1973). Walter Jaeschke, a Hegel-Archívum igazgatója, *Hegel kézikönyv (Hegel Handbuch)* című alapvető könyvének második kiadásában több mint 40 oldalon tárgyalja az abszolútum fogalmát és kontextusait (Jaeschke, 2010:110-116; 120-124; 154-157; stb.). Az abszolútum a hegeli szellem fejlődési folyamatának végeredménye, az önmagát megismerő szellem teljessége, tiszta lényegiség, míg az abszolút szellem ennek a fejlődési folyamatnak egy korábbi része, szakasza. Az opponensem által kritikusan idézett mondatomban levő metafora jelentése egyébként az, hogy a hegeli iskola gyors lehanyaglásával az idealizmus korábbi erős pozíciója a XIX. század második felére megszűnt. Kecskés Pál, aki mint filozófiatörténész és teológus mélyen elkötelezett volt az idealizmus iránt, színvonalas

filozófiatörténetében ezt írta erről a korszakról: „Ha a múlt század [azaz XIX. sz. – Sz. M.] második felében az idealizmus némaságra ítélten hallgatott, a jelen században ismét erőteljesen hallatja a szavát.” (Kecskés, 1981:442).

Az idealizmus e tizenkilencedik század végi és huszadik század eleji feltámadásának egyik fő terepe a kanti filozófia másodvirágzása és az újkantianizmus kialakulása volt, és mindkettő erőteljesen közrehatott a modern szemiotika történetében. Peirce a kanti filozófiából indult ki, és „filozófiai anyatejnek” nevezte azt. Szemiotikájának kialakulás- és fejlődéstörténete, mint Thomas Short részletesen bizonyította (Short, 2007), a kanti ismeretelmélet meghaladásának egyfajta hegelianizmusba torkolló izgalmas története. Saussure egyes passzusai, és különösen a jelről alkotott felfogása jól mutatják, hogy a kanti és az újkantiánus filozófia erősen hatott rá. Lotmanról saját fia, Mihail Lotman közölt tanulmányt, melyben apjának a kanti filozófia iránti erős elkötelezettségét mutatta be. A három szemiotikus közül Peirce azzal emelkedik ki, hogy ő éppen a szemiotikája kifejlesztése révén meghaladta a kantianizmusát, míg a másik kettő annak valamilyen formájánál megmaradt. Ennek a meghaladásnak egy fontos mozzanatáról szó lesz a Dobos Istvánnak adott válaszomban is. A szemiotikában érvényesülő kantianizmus belülről akadályozta és akadályozza a nyelvcentrikus szemiotika meghaladását, mert a külső valóságra való egyedi referálást tartalmazó jelviszony nem lehetséges a rendszerében. Még kevésbé fér bele egy olyan jelviszony, mely egy jelaktusba kerül, és ezáltal egy cselekvés megvalósulásának a maga egyediségében része lesz. Kelemen Jánosnak teljesen igaza van abban, hogy a kantianizmus és az újkantianizmus esetében „bonyolult, sok irányba mutató és sok irányban folytatható hagyományról van szó” (7). Részben ezért nem tárgyaltam részletesen, mint jel-filozófiai problémát, részben pedig azért nem, mert nem akartam, hogy a jelaktusok elmélete csupán a kantianizmus és újkantianizmus ellenében létrehozott konstrukciónak tűnjék fel.

Gyakran még a mai szemiotikában is találkozhat az ember a kantianizmus és az újkantianizmus valamelyik felismerhető vagy rejtett formációjával, és Kant erről természetesen mit sem tehet. A cselekvésemélet túlhajtása, ami napjainkban is jelen van a szemiotikában, szintén szervesen következik az újkantianizmusból. Ezt Paul Natorp egy meghatározása is jól mutatja: „Gondolkodni nem más, mint cselekedni (setzen), hogy valami legyen; s hogy ezen a léten kívül és ez előtt mi van, olyan kérdés, amelynek egyáltalán nincs megadható értelme.” (Idézi Kecskés, 448. Natorp, 1910: 48). A meghatározás második része – „a gondolati léten” kívüli világról van szó, amelyre vonatkozóan nem tehetünk fel kérdéseket – jól mutatja, hogy a külvilágra referáló jelviszony Natorp szerint értelmetlen feltevés. (Ez a natorpi tézis is szerephez jut a Dobos Istvánnak adott válaszomban.) Ha az elme minden gondolkodási

művelete cselekvés lenne, akkor ennek elmélete uralná a filozófia nagy részét. A szemiotikában meghonosodott kantianizmus és újkantianizmus e kérdésköre kapcsolódik a Voigt Vilmosnak és Dobos Istvánnak adott válaszaikhoz is. A Dobos által hivatkozott Derrida ugyanis éppen az újkantianizmus saussure-i nyelvtudományi, szemiotikai és nyelvfilozófiai altípusához kapcsolódik, és történetesen ehhez integrálja a még kantiánus Peirce egyik korai, téves tételét.

A hazai filozófia oktatásának keretében már egyetemi szinten is megtanultuk, hogy filozófiai és logikai érvekkel nem lehet felszámolni egy filozófiai álláspontot vagy elméletet, bár meggyengíteni lehetséges. Az egyes filozófiák kialakítása nemcsak érveken, hanem választásokon és kimondott és rejtett elkötelezettségeken, valamint a hallgatólagos tudás különféle fajtáin is alapszik. A tudományszociológusok mindezt kiegészítik a tudományos iskolák érdekeinek hangsúlyozásával. Ezért a filozófiatörténeti értékelések során többoldalúan érdemes vizsgálódnunk, és arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a különböző irányzatok képviselői mivel járultak hozzá a gondolkodás előrehaladásához. Azt hiszem, hogy e norma tekintetében egyezik a véleményem Kelemen Jánoséval. A tudományok területén ez, véleményem szerint, némileg másképpen van, és mód nyílik az egyes tételek tévességének hatékonyabb kimutatására, kiváltképpen akkor, ha az eleven gyakorlat azok téves mivoltát makacsul visszaigazolja. Ezért sem mindegy az, hogy tudománynak vagy filozófiai diszciplínának tartjuk-e a szemiotikát.

Kelemen János opponensi véleményének elején hivatkozik a metanyelv fogalmára, és később pedig visszatér erre (2, illetve 6). Roman Jakobson így egészíti ki, és egyszersmind erősíti meg a metanyelv fogalmát a nyelvészetben, és közvetve a nyelvfilozófiában is: „A modern logikában különbséget tettek a nyelv két szintje között: a tárgynyelv között, amely a tárgyakról szól, és a *metanyelv* között, amely magáról a nyelvről szól. De a *metanyelv* nem csak egy tudományos eszköz, amely a logikusok és a nyelvészek használatára szolgál; a metanyelvnek fontos szerepe van a mindennapok beszélt nyelvében. Ahogy Jourdain úr gyakorolta a prózát, anélkül hogy tudott volna róla, mi ugyanígy gyakoroljuk a metanyelvet, anélkül, hogy tisztában lennénk nyelvi műveleteink metanyelvi jellegével.” (Jakobson, 1963:217-218.) Az idézet egyik legfontosabb tanulsága, hogy Jakobson a metanyelvben levő explicit és hallgatólagos tudást különválasztja. A nyelv mindennapi használatához kapcsolódó részét főleg a hallgatólagos tudás körébe sorolja, még ha nem is használja ezt a kifejezést. Mindannyian jól ismerjük azt a jelenséget, hogy egy hatéves egészséges gyermek kiválóan beszél az anyanyelvét, de egyáltalán nem ismeri annak szabályait, sőt, az sem zavarja a nyelvhasználatában, ha egyáltalán nem tud a nyelvi szabályok létéről. A metanyelv hallgatólagos tudásként kezd el fejlődni és nagyrészt az is marad, mert mint ilyen tudásfajta, a

maga teljességében nem tehető explicit tudássá. A hallgatólagos metanyelv koncepciójának és a nyelvi hallgatólagos tudás elméletének a kialakulása például Noam Chomsky elméletét, szerintem, erősen meggyengítette.

Jakobson a gyakorolt nyelvhez kapcsolja a metanyelv hallgatólagos részét, és ebben is igaza van. Az előbbi példában említett hatéves gyermek azonban ugyanolyan természetességgel gesztikulál és csinál mimikát, vagy hajt végre jelaktust, ahogy beszél. Ha igaz az, hogy a jel különbözik a nyelvtől vagy a szótól, ahogy az újkori filozófusok közül többen is helyesen érvelnek, és a jel ontológiailag más, mint a beszéd, ahogyan Voigt Vilmos hangsúlyozza, akkor ezeknek a kódja, vagy „metanyelve” különálló, és nincs alárendelve a beszélt nyelv metanyelvének. Azt persze joggal feltételezhetjük, hogy kölcsönhatásban fejlődnek és működnek, de az önállóságuk megvan. Ezért vitatom Kelemen Jánosnak azt a tételét, hogy a metanyelv a jelaktusokra is vonatkozna. Mindazonáltal az ő erős felvetése a metanyelvről, bár vitatkozom vele, az én horizontomat is kitágította a szemiotikai kód kérdésében, és ezért köszönettel tartozom neki.

Kelemen Jánosnak szeretném külön megköszönni, hogy a könyvben észrevett egy pontatlanságot az egyik példában: az egyetemi doktori védés szabályzata valóban nem jelöli meg a jelaktusokat, hanem csak kijelöli az egyes beszédaktusok helyét a folyamatban. A példában úgy kellett volna fogalmaznom, hogy a szabályzat a beszédaktusok helyének kijelölésével – látens módon – helyet hagy az ezekhez a beszédaktusokhoz kapcsolódó jelaktusok számára is: például egy vitában a szó megadásának beszédaktusához e megadás kézzel megvalósított gesztusa, mint jelaktus, csatlakozhat, vagy helyettesítheti azt.

Opponensem idézőjelbe tette azt, hogy az elméletem rövid bemutatásánál azt „nemzetközi viszonylatban is teljesen új”-nak minősítettem. Harminc-negyven évvel ezelőtt, amikor ennek megítéléséhez egy tudományos közösség tudásának összefogására volt szükség, egy ilyen kifejezés dicséretnek is számított. Ma, az internet korában ez csak azt jelenti, hogy az internetet ismételten megkérdezve nem találtam olyan szemiotikai publikációt vagy projektet, amely a jelaktusok elméletével foglalkozott volna. Ebben az értelemben vett szimpla ténymegállapításról, az elmélet „magányosságáról”, és nem öndicséretéről van szó az idézett passzusban. Itt jelzem Dobos István számára, hogy éppen e „magányosság” miatt nem lehet a jelaktuselmélet „bőséges” előzményeire hivatkozni. Voigt Vilmos opponensem úgy látja, hogy „a jelaktus igazi újdonság, a nemzetközi szemiotikában is” (2).

A legmélyebben Kelemen János filozófiai megjegyzései közül az intencionalitással kapcsolatos felvetése gondolkodtatott el. Ez fontos jel-filozófiai kérdés a jelaktusok elmélete szempontjából, és Searle is tárgyalja a beszédaktusok általa kialakított elméletében. A

jelaktusok gyakorlati célját *A jelaktus jelentése* című alfejezetben részletesen tárgyalom. Azt már nem vállalhattam fel, hogy ennek filozófiai következményeit is kifejtve megterheljek mindezzel egy szemiotikai monográfiát. Ugyancsak termékeny kutatási és továbbfejlesztési iránynak tartom – de csak a fentebb vázolt strawsoni értelemben – a jelaktuselmélet és a kommunikáció kommunikációelméleti és nyelvfilozófiai megközelítései közötti összefüggések vizsgálatát.

Voigt Vilmos megjegyzése a beszéd és a jel, még inkább a jelezés eltérő ontológiai státuszáról további vizsgálódásokra ösztönöz. Bírálóm hiányosságként mutat rá arra, hogy a beszéd és a jel vagy jelezés ontológiai különbsége fontosabb, mint ahogy az a monográfiámból kitűnik. A probléma további vizsgálatához hasznos lehet a hajónévadás példájának további elemzése is. Voigt e véleménye eltér két másik opponensem véleményétől, akik a jelaktusok témáját inkább a beszédaktus-elmélet, a nyelvfilozófia és a kommunikációelmélet közelében szeretnék tartani. A Voigt Vilmos által jelzett különbség bővebb tárgyalása viszont azért lett volna nehéz, mert ehhez új nyelvkoncepcióra lett volna szükség, aminek egy részén éppen most dolgozom, mert az efelé vezető utat éppen a jelaktus-elmélet nyitotta meg.

Voigt dominánsan szemiotikai megközelítéséből következik, hogy a Peirce-Morris-féle jelmodellt, amelyet mind ebben a könyvben, mind pedig *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című művemben is használok, „tisztán filozófiainak” minősíti. Ez a jelmodell hosszú évszázadokon át érlelődött főleg a filozófián belül, és előzményei már a portugál João Poinot *Tractatus de Signis* (1632) című fontos összefoglalásában is megtalálhatók, melynek jelentőségét Voigt is méltatja szemiotikatörténeti tanulmányában (2008:61). Mivel a szemiotika a XX. századig még nem vált ki a filozófiából, ezért e modell is elsősorban azon belül fejlődött tovább, és így lett különböző háttérű filozófiai és szemiotikai erőfeszítések eredménye. A Poinot, Peirce és Morris kialakította modell egyik fő érdeme az, hogy a megszilárdulásának korában – a XX. század első felében – már meghaladta a duális, csak a jeltárggyal és a jellel foglalkozó, a nyelvcentrikus szemiotikára jellemző reduktív jelmodellt. Ez a duális jelmodell sokkal jobban illett a nyelvcentrikus szemiotikában ekkor megerősödő kantianizmushoz és újkantianizmushoz. Max Bense esztétikai és főleg információelméleti inspirációjú Peirce-értelmezése véleményem szerint nem ad kellő általánosságú eredményt ezen a fontos területen.

Opponensem a könyvemet jeltudományi monográfiaként kezeli, és rámutat arra, mint módszertani sajátosságra, hogy sok szemiotikai példára építem az érvelésemet, és én ezt teljességgel elfogadom. A mű érthetőségére tett pozitív megjegyzését is úgy értékelhetem, azt hiszem, hogy ez abból következik, hogy a többféle szóba jöhető, és ellentétes forrásokból

táplálkozó jel-filozófiai megközelítések elemzése és részbeni összeolvasztása helyett elsősorban empirikus szemiotikai és szocioszemiotikai érvelést alkalmazok a monográfiámban, támaszkodva az elméleti szemiotikai idevágó tételeire. Legyen szabad itt elmondanom, hogy *A jelaktusok elmélete* című könyvem közvetlenül *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című könyvem után jelent meg. Ebben a jóval nagyobb terjedelmű könyvben részletesen foglalkozom a peirce-i és a saussure-i szemiotika különbségeivel és ezek filozófiai háttérének egy részével. Ezért a jelaktuselmélet magyar kiadásában nem akartam ismételni magamat. Ugyanakkor *A jelaktusok elmélete* angol kiadásának, az 1.2-es változatnak a jel-filozófiai részét indokoltnak látom kibővíteni egyebek mellett több olyan témával is, amelyeket opponenseim – Kelemen János és Voigt Vilmos – javasolnak.

Az olyan nagyon elvont peirce-i kategóriák értelmezése, mint a Voigt által is említett „Elsőség”, a „Másodikság” és a „Harmadikság” (2) – angolul *Firstness*, *Secondness* és *Thirdness* – megosztja a peirce-i életművel foglalkozó szemiotikusokat és filozófusokat. E három kategória együttese véleményem szerint egy filozófiai és jel-filozófiai variánsa a hegeli *egyes – különös – általános* fogalomhármásnak. Peirce harmadik alkotói korszakában, amikor már nem kantiánus, hanem hegeliánus gondolkodó, magával az elnevezésük megváltoztatásával is jelzi egyrészt a kiemelésüket az eredeti hegeli kontextusból, másrészt az erős egymásra utaltságukat, az egymásból eredő, szorosan összefüggő meghatározásukat. Ez valóban fontos, mint jel-filozófiai háttér a szemiotikában, és ezért juttattam érvényre az első peirce-i triád értelmezésében, amelyre opponensem is értékelően felhívta a figyelmet. Ugyanúgy érvényre juttattam ezt a hegeli hármasságot az általam bevezetett *pragmatikai jelosztályozás*ban is, amely jelentős mértékben alapul szolgált a jelaktusok fogalmához. Ez is hozzátartozik a filozófiai megalapozáshoz, mint már korábban utaltam rá. A pragmatikai jelosztályozás kialakításánál azonban éltem azzal a kiegészítéssel, hogy a harmadik, legáltalánosabb kategóriát szocioszemiotikai belátásból kettéosztottam. Így különböztettem meg a személyes vagy *egyes* jel, és a személyközi vagy *különös* jel után a közjel vagy *általános* jel, és az intézményesült jel vagy *magasabb általánosságú* jel kategóriáit. Erre és a kiválasztott példák elemzésére alapozva a jelaktuselmélet egyik fő elveként azt fejtettem ki, hogy csak az ebbe a két utolsó kategóriába tartozó jelek kerülnek bele jellemzően a jelaktusokba. Ebben az értelemben valóban szerepe van a három peirce-i kategóriának is a jelaktuselmélet kialakításában.

Opponensem felvetette, hogy a Jürgen Trabant által tárgyalt *Zeigehandlung* fogalommal, vagyis a mutatócselekvéssel túl sokat foglalkozom a jelentőségéhez képest. A Trabant nézeteivel való foglalkozás tekintetében ellentétes a véleménye Dobos István

véleményével, aki keveselli a nyelvcentrikus szemiotikai irányzattal való párbeszédemet. A *szemiotika elemei* című, általam idézett könyvében Trabant a mutatócselekvés fogalmát a *Jel mint cselekvés* című fejezetben tárgyalja, mint ennek egyik altémáját. Ez a fejezetcím előremutat a jelcselekvés vagy *Zeichenhandlung* fogalma felé. A saussure-i iskolához tartozó Trabantot elsősorban e fejezetcím miatt kellett idéznem, mint aki ezt a fogalmat, amely szinonimája lehet a jelaktus (*Zeichenakt*) fogalmának, elsőként érdemlegesen tárgyalta. Az ő leírásában egyébként keveredik a mutatócselekvés és a jelcselekvés vagy jelaktus fogalma. Ezen túlmenően egyetértek Voigt Vilmosmal abban, hogy a mutatócselekvés vagy *Zeigehandlung* témáját a szemiotikai deixis keretében is lehet tárgyalni.

Dobos István irodalomtörténészként és a dekonstruktív megközelítés híveként nyilatkozik meg bírálói véleményében, bár erre az utóbbi elkötelezettségére csak közvetve utal. E módszer miatt kívülről közelíti meg témámat. Én elsősorban az általa érintett részletek értelmezésének pontosítását, a hozzájuk fűzött kommentárok értelmezését és a kritikák értékelését tartom szem előtt. Végül azért szeretnék rámutatni a dekonstruktív módszer néhány gyenge pontjára is.

Itt szeretnék röviden szólni arról, hogy milyen kifejtési lehetőségeket láttam a jelaktusok elmélete számára. Az egyik változat egy olyan megoldás lehetett volna, amely végig követi a beszédaktus elméletének fejlődését a huszadik század közepétől napjainkig és rámutat arra, hogy milyen pontokon közelítették meg a jelaktusokat, illetve még inkább arra világít rá, hogy hol és milyen mértékben hanyagolták el őket, majd az eredményeket jelfilozófiai kontextusba helyezi. Végül ebben összefoglalásként ki lehetne fejteni, hogy a jelaktusok miben különböznek a beszédaktusoktól, miközben gyakran együtt is használjuk őket. Egy ilyen kifejtésben több hely jutott volna a hipotézisek felállításának és ellenőrzésének is. Ez egyszerre lenne egy narratív és polemikus kifejtés viszonylag kevés példával. Egy másik lehetőség az, hogy az elméleti szemiotikára támaszkodva nagyobb számú gyakorlati példa alapján és szocioszemiotikai kontextusban legyenek meghatározva a jelaktusok fő sajátosságai, mivel az élet nagyon sok területén előfordulnak. Ez az erősen analitikus változat valósult meg a könyvemben, amit Voigt Vilmos opponensem észre is vett és helyeselt (2). Megjegyzem, hogy Austin is a mindennapi élet beszédaktusait veszi alapul, és egyáltalán nem az irodalmi példákat boncolgatja. A harmadik kifejtési változat e kettőnek valamilyen keveréke lehetett volna. Az elsővel az a kockázat jár együtt a kevés számú és a beszédaktusokhoz jobban kötődő példa miatt, hogy nem lehet eléggé bizonyítani a jelaktusok elméletének általánosságát és önállóságát. A másodikhoz pedig az a kockázat társul, hogy a szerző sok példát választva belefut olyan

esetekbe, amelyek bonyolultabbak, vagy amelyeknek területén nem eléggé otthonos. A harmadik megoldás kockázatai e kettőből már következnek.

Azt hiszem, hogy nem kell különösebben érvelnem amellett, hogy az elmélet jelen első kifejtésénél szerencsésebb, ha a való élet jelaktusainak bemutatására és elemzésére helyezem a hangsúlyt, ahogy az említett módon Austin is tette, mintsem hogy azoknak az irodalmi művekben vagy a filmekben való megjelenítéseivel foglalkozzak. Az irodalmi műalkotásokban és filmekben megjelenő jelaktusok ugyanis a hétköznapi jelaktusaihoz mérten fejlődéstörténetileg másodlagosak, és ráadásul sokkal inkább interdiszciplináris megközelítést igényelnek. Hasonló okok miatt nem elemzem a hallássérültek jelbeszédét sem, melyet opponensem szintén javasol. E jelbeszédnek nincs kitüntetett szerepe a jelaktusokat illetően csak azért, mert nagyrészt mozdulatjelekből áll.

A szakirodalom közvetlen idézésére nézvést Dobos István bírálóm egy hihetetlenül kis számot ad meg bírálata végén: öt lábjegyzetet említ meg. Csak a lábjegyzeteimet számolja, és úgy tűnik, egyáltalán nem veszi figyelembe, hogy a Harvard típusú idézési módot alkalmazom. Ebben az idézési módban az idézetek forrásai a szövegen belülre kerülnek. Ily módon 16 szerzőt idézek összesen 36 olyan idézettel, ahol az oldalszámok is meg vannak adva.

Dobos István a szabályközösségek létezésének tényét cáfolandó, vagy legalábbis meggyengítendő így elemzi a következő, általa felhozott beszédaktust: „Ígérem, többet nem hajtok gyorsan, betartom a sebességkorlátozást” (3), s ezt az ígéretet egy X személy teszi a feleségének. Majd így folytatja: „Az ígéret mögött nem áll szabályközösség, de a beszélőt kötelezi a belső, lelki vagy szellemi aktus kifejezése, s ennek következtében a szavahihetőség megőrzésének vágya és erkölcsi kötelme.” A mondat záró része már ellentmond az elejének, hiszem az erkölcsi kötelmeket olyan közösségekben tanuljuk meg, mint a család, az iskolai osztály és a baráti közösségek. Ezek bizony szabályközösségek, amelyek még ellenőriznek is bennünket. Ezt a sajátos felépítésű ellenérvét opponensem azután összekapcsolja azzal a téves állítással, hogy a közlekedési táblákat is jelaktusoknak tekintem (4), és ez szövegében többször visszaköszön. Ilyen kijelentés nem található a könyvben. Ezzel szemben a 181. oldalon ezt írom: „A közlekedési jelek között számos olyan is van, amely tájékoztató jellegű, például a kórház közelségét jelző tábla, miközben van egyértelmű felszólítást jelentő tábla, például a sebességkorlátozó tábla ... A felszólítás annyira egyértelmű, es kizár minden más lehetséges cselekvést (például a nagyobb sebesség megőrzését), ... Ha a rendőr egy irányjelző táblát vagy megállást jelző tárcsát mutat fel egy autósnak, akkor ez már jelaktus, amely a KRESZ szabályain alapul...”. Csak a felszólítást tartalmazó vagy tiltó közlekedési táblákat látom nagyon közelinek a jelaktusokhoz, különösen akkor, ha eszközként használják őket valamilyen

közúti ellenőrzés során, mert ekkor az ott, a kiválasztott mérési helyen levő egyedi táblát az ellenőrzést végző személyek, mint jelet, egy cselekvési körbe vonják be ideiglenes jelleggel (93). Ebben a könyvből idézett példában éppen egy olyan „átmeneti eset” tárul elénk, amilyenek a bemutatását opponensem másutt nagyon hiányolja, és amelynek illusztrálására irodalmi példát hoz fel.

A félreértések vagy félreértelmezések körébe sorolnám még az opponensem által kifejtett következő tételeket: „Napjainkban az elektronikus árverés vált meghatározóvá...” írja (3), és azt sugallja, hogy ezért az én példám az árverő kalapács használatáról már nem helyes. Attól azonban, hogy az árverésnek az elektronikus fajtáját bevezették, és az esetleg gyakoribbá vált, a régi leütéses módszerben még él és működik a jelaktus. Ugyanakkor köszönettel tartozom opponensemnek azért, mert ismétlődően felhívja a figyelmemet arra, hogy a gyors technikai változások átalakíthatják egyes jelaktusok környezetét és lefolyását. Bár a technika hatására és a mesterséges intelligencia megjelenésére itt-ott magam is utalok (a kód témájánál, vagy a 36. és a 187. oldalon), az automatizálás és a mesterséges intelligencia gyors fejlődésének kihatásai tartósan a szemiotika napirendjén fognak maradni, és így a jelaktusok elméletét is érintik. Ugyancsak félreértelmezett mondat a következő: „vannak tényközlő, vagy Austin kifejezésével konstatívumként funkcionáló jelek, és olyan jelek, amelyek performatívak, vagyis alkalmazásukkal cselekvés, és pedig jelaktus valósul meg.” – írom a 24. oldalon, amelyet Dobos István idéz és rólam szólva így kommentál: „Austin konstatív-performatív megkülönböztetését felhasználva olyan tételt fogalmaz meg, amelyet a beszédaktus elmélet alapítója nem vallott magáénak.” (3). A konstatívum kifejezés itt, a szövegemben a „tényközlőnek” felel meg, akárcsak a performatívum a „cselekvőnek”. Az idézett mondatomnak a második része már kizárja az opponensi értelmezést, hiszen a jelekről mondom, hogy performatívak, és a mondat elején felhívom a figyelmet arra, hogy csak a konstatív-performatív megkülönböztetést kölcsönzöm Austintól.

Opponensem nagyon mostohán bánik a könyvem első fejezetével. Az Austintól átvett példákkal kapcsolatosan, amelyek e nyitó fejezetben a felvezetést szolgálják, opponensem arra a megállapításra jut, hogy elemzésük nem teljes. Ezzel figyelmen kívül hagyja azt, hogy az első fejezet címe: *A beszédaktus és a jelaktus előzetes meghatározása*. Itt csak előzetes, tehát részleges elemzés lehetséges. Mint ahogy ez Austinnál is látható az éppen idézett művében, ahol az első előadásában az első cím a következő: *A performatívumok előzetes kiemelése*. Részletes, teljes meghatározást tehát ebben a bevezető előadásban nem várhatunk tőle. Széleskörű szerzői gyakorlat, hogy az első fejezet és a benne említett példák a téma vagy témák felvezetésére, előzetes ismertetésére, nem pedig a teljes körű elemzés bemutatására szolgálnak. A tartalmi kérdések közül csak egyet emelek ki, amelyben Dobos István a hajónévadási példát

elemzi: „A lényeges kérdés, ha nem csalódom, e körülmény ismeretében az volna, miért kell mégis előszóval megerősíteni az írottakat?” A hajónévadási példa bevezetesképpen szintén csak arra szolgált, hogy kimutassam, a beszédaktus mellett még van valami más is az austini példában, ami valóban más, mert jelaktus. Az opponensem által feltett kérdésre azonban csak a jelaktus részletes meghatározása és a jelaktusok és a beszédaktusok közötti kapcsolatformák elemzésre után lehet válaszolni, nem pedig az első fejezet elején.

Azt hiszem, hogy egy tudományos vita közepén ironikus volna feltételeznem Dobos István bírálómról, hogy a tudományos vita ellen van, amikor kifogást emel néhány polemikus mondatom ellen. Nyilvánvalóan a stílust kifogásolja, amely szerintem szigorú, de sohasem nyers. Azt azonban ismételtelen szeretném hangsúlyozni, hogy az általa idézett és túl szigorúnak tartott kijelentések mind-mind anonim bírálatok. Amikor egyébként nevesítem a saussure-i háttérű szemiotikát, akkor „nem lényeges”-nek nyilvánítom a jelaktusok ügyében (36). Az anonim bírálatok határozott állásfoglalások is, és mint ilyenek egy diszciplína belső helyzetére való utalások is. Problémákra hívom fel a figyelmet, és egyáltalán nem személyekre. Egy diszciplína művelőjének inkább kötelessége a problematikus nézetekre és azok forrására rávilágítani, semmint elhallgatni azokat. E témáról a többit már elmondtam Kelemen Jánosnak írt válaszómban.

Dobos István egy helyen azt írja rólam, hogy a negatív véleményem elhangzik, mielőtt még a párbeszéd elkezdődött volna a másik irányzattal, a nyelvközpontú szemiotikával. Az egyik válaszómban az, hogy legyen szabad itt felhívni a figyelmet arra, hogy Jürgen Trabant a saussure-i gyökerű szemiotika híve, kiváló nyelvész, és mindjárt a kezdet kezdetén pozitívan idézem *A szemiotika elemei* című művét, mert használta a jelcselekvés német fogalmi megfelelőjét. Ugyancsak idézem Luis Jorge Prietot, aki Saussure egyik utóda volt annak genfi tanszékén. Másrészt, mint azt Thomas Shortnak a saussure-i szemiotikáról majd idézendő véleménye is mutatja, egy mélyebb párbeszédnek nem sok jelentősége lenne a nagyon jelentős különbségek miatt. A beszédaktus-elmélet már tárgyalt kritikai hatása mellett éppenséggel a jelaktuselmélet is rávilágít, mint említettem, a nyelvcentrikus szemiotika komoly belső problémáira.

Dobos István kritikus a Poincaré, Peirce és Morris által kiérlelt jelkonceptióval szemben, és a saussure-i jelmodell mellett áll ki. Felrója, hogy megfosztom a szót” különleges szemiotikai státuszától” (5). Ezt már sokan, mások is régen megtették előttem, én csak további érveket hoztam fel emellett. Voigt Vilmos könyvemre utalva velem egyetértően így összegez: „a jel más (is), mint a szó”. Azért „is”, mert a szó is lehet jel, és éppenséggel többféleképpen lehet jel, mert a nyelven kívül is kerülhet jelviszonyba. Éppen ez teszi egyenlővé a szemiotikában a

szót, „a nyelvet”, „a vasúti indító tárcsával” és „a közlekedési táblával” – amit, mint lehetséges következtetést, opponensem méltatlankodva elutasít. A nyelv mint jelrendszer saussure-i és hjelmslevi koncepcióját nem bírálom részletekbe menően, ahogy Dobos István véli. A szónak a nyelven kívül való jellé válását véleményem szerint a jelszavak használatának példája is mutatja. Olyan idegen szó is lehet jelszó, amelynek a nyelvi jelentését és funkcióit egyáltalán nem ismerjük, csak az a lényeg, hogy a megfelelő pillanatban helyesen ejtsük ki. Jelszóként a jelentése az, hogy aki kimondja, az bizonyítja azt, hogy beavatott, vagy jogosult a belépésre. Egy idegen nyelvből kiemelt szó valakinek vagy valaminek az azonosítására, megjelölésére is szolgálhat, függetlenül attól, hogy mint szónak mi volt az eredeti jelentése. A gondolat jelbeli leképzése terén sem privilegizált a szó, hiszen például a zenei gondolatokat kottákban írják le. Kortárs zeneszerzők vallanak arról, hogy egyes szavak hangalakja zenei élményeket kelt bennük és ezt feldolgozzák műveikben, tehát zenei jelek kapcsolódhatnak hozzá, mint jeltárgyukhoz, teljesen függetlenül a nyelvi jelentésektől.

Szerintem téves az opponensem által Gadamer-től idézett tétel tartalma, miszerint „A nyelvi szó nem jel”, és emellett valójában nem szolgálja Dobos Istvánnak a nyelvcentrikus szemiotika mellett kifejtett érvelését sem. Éppen hogy megfosztja a szót „különleges”, saussure-i szemiotikai státuszától, bár ezt egészen más okból teszi. Ezt a gadameri kijelentést a nyelvi fordulat egyik túlzó következményének tekinthetjük. Nem meglepő módon többen, sőt számosan vannak azok, akik szerint a nyelvközpontú jelkonceptió és a rá épülő szemiotika erősen problematikus. Ezek közé opponensem is besorol engem ezt írva: „mi több, magát a szót is megfosztja különleges szemiotikai státuszától, pusztán potenciális jelhordozónak tekinti, amely jelfunkcióba kerülhet, „mint minden más a világon”.” (5). A szó jelhordozóvá nyilvánítása elkülönböttem engem az említett kritikus csoporton belül, de nem tesz egészen magányossá abban. A szó jelhordozóvá válása csak azt jelenti, hogy a szónak többféle, akár nyelven kívüli jelentése is lehet, többféle jelviszonyba kerülhet, akár jeltárgyként, akár jelhordozóként, ahogy azt már néhány példával megkíséreltem bizonyítani.

A Poinsett, Peirce és Morris által előtérbe állított, és könyvemben is leírt jelmodell megismérlése helyett nézzünk át a másik oldalra, és vizsgáljuk meg dióhéjban, hogyan is keletkezett a saussure-i jelmodell. Mindannyian ismerjük azt a mentális tapasztalatot, hogy egy dologra, eseményre, látványra csak részlegesen emlékezünk, de szeretnénk beemlíteni az egészet a hosszútávú emlékezetünkbe a memóriánkba. Ezt a példát a könyvemben is használom (40). A kiindulópontként szolgáló emlékrész a meglévő teljes emlékkép ikonikus jele. Ez egy mentális ikonikus jelviszony. Egy másik mentális jelviszony a gondolat és a szó között keletkezik, és ez gyakran szimbolikus jellegű. Egy harmadik fajta mentális jelviszony a

kottabeli hangjelzések és a megfogant zenei gondolat között áll fenn. Még másfajta mentális jelviszonyok is vannak. Saussure mármint kiemel egyet ezek közül, és pedig a gondolat és a szó közötti mentális jelviszonyt - és anélkül, hogy ezt a többi mentális jelviszonnyal összevetné, és azokat megvizsgálná -, ezt „a jelmodellé” teszi. Ráadásul e jelmodellben csak a jel és a jelzett dolog (a jeltárgy) szerepel, tehát duális jelmodell, amiből a jelértelmező képzet vagy maga a jelértelmező kimarad. A pragmatika viszont éppen a jel és a jelértelmező közötti részviszonyon alapul. Ennek a redukált duális modellnek az egyik következménye azután a pragmatikai és a szemantikai kérdések összekeveredése lesz. Az első körben tehát ez történt: egy mentális jelviszony kiragadása a sok közül és a jelértelmező kihagyása. Itt jegyzem meg azt, hogy ha kimarad a jelértelmező, akkor nincs értelme a hermeneutika bevonásának. A második körben Saussure követői ezt az önkényesen kiemelt mentális jelviszonyt általános duális jelmodellé tették a biológiai és a társadalmi valóságból elvonatkoztatható általánosabb és triadikus jelmodell rovására. Így a külvilág valamennyi jelviszonyát egy mentális jelmodell alapján kívánták leírni és meghatározni. Ez a jelmodell természetesen már kőfalba ütközik, amikor a bioszemiotika felé közelítik. A harmadik körben az iskola rugalmasabb követői már átlátják, hogy az eredeti rendszer egésze tarthatatlan, és kezd háttérbe szorulni a peirce-i irányzatok terjedése miatt. Ezért a szemiotika gyakorlati feladatai felé fordulnak, aminek lesznek pozitív hatásai is. Mindeközben egyre inkább átvesznek, adaptálnak dolgokat a többi szemiotikai irányzat eredményeiből. Ezzel elkezdődik a negyedik kör vagy hullám, amelynek megnyilvánulásai közül talán a leglátványosabb az ikonicitás elismerése és befogadása még a nyelvsemiotikába is. Például Jean-François Bordron *Az ikonicitás és képei (L'iconicité et ses images, 2011)* című könyve már ennek a negyedik körnek vagy hullámnak a terméke. Az eredeti elmélet elkezdett erőteljesen kiüresedni, de az iskola homlokzataként még sokáig megmarad. Nem bírálják, még meg-megvédik, de az új koncepciókkal és fogalmakkal már egyáltalán nem, vagy csak speciális területeken tudják hatékonyan összekapcsolni. És a látható belső problémák ellenére foglalkozni kezdtek a beszédaktusok témájával is, amint ezt Jürgen Trabant példája is mutatja.

Legyen szabad itt egy kritikus megjegyzést tennem általában a dekonstruáló szövegértelmezéssel kapcsolatosan, amelyet opponensem használ és egy konkrét esetben nekem is ajánl. A dekonstrukció, mint módszer, nemcsak a gadameri hermeneutikával és a hallgatólágos tudás Polányi Mihály által kifejlesztett elméletével áll szemben, hanem Arisztotelész egy fontos tételével is. A *Nikomakhoszi etika* elején a görög gondolkodó, a logika atyja ezt írja: „Fejtegetésünk pedig kielégítő lesz, ha tárgyunkat csupán az alapul szolgáló anyag természetéhez képest világítjuk meg, mert hiszen a szigorú szabatoságot nem

lehet minden fejtegetésben egyformán megkövetelnünk, aminthogy a mesterségek területén sem tesszük ezt.” (Arisztotelész, NE, 1971:1094b) Ha csak annyi pontosságot lehet elvárni egy fejtegetéstől, vagy értekezéstől, amit a mindenkori tárgy természete megenged, akkor elég egy kicsit eltolni az értékelés mércéjét a szigorúbb követelmények felé, és az érthető szöveg máris „dekonstruálhatóvá” válik. Így például elég egy bizonyítási folyamat néhány, vagy akár csak egy lépését is kihagyni, mondjuk lóugrásban, vagy több lépést felcserélve idézni egy szövegből (mondjuk úgy tenni, mintha a téma előzetes bemutatása már az összefoglaló tárgyalása volna), és máris az áll előttünk, hogy logikai hiányok vannak benne. Egy hatlépéses matematikai bizonyítást úgy dekonstruálhatunk, hogy rámutatunk, hogy a második lépésből nem látható, hogyan következik az ötödik – és ezzel dekontextualizáljuk. Azért nem látható, mert az ötödik csak a negyedikből, a negyedik pedig csak a harmadikból következik. Többlépéses bizonyítási folyamatok vagy gondolatmenetek pedig minden tartalmas értekezésben vannak. Véleményem szerint opponensem ilyen dekontextualizáló módon jár el, amikor az elméleti szemiotikai tételeket összekapcsolja a jelaktusok meghatározásának egy-egy elemével, vagy kívülről hozott példájából vett következtetésének és az én valamelyik következtetésemnek az össze nem illését állapítja meg – több kifejtési lépést átugorva. A könyvben az elméleti szemiotikai tételek és a jelaktusok meghatározása között, mint bizonyítási lépés, ott van a jelaktusok sokféleségének mint empirikus példák halmazának a részletes vizsgálata és a rájuk épített induktív következtetések. Minden kifejtés vagy értekezés esetében túlzott követelmény azt elvárni, hogy bármely elméleti részéből közvetlenül következzen bármelyik másik tétele.

Norbert Elias sem lát többet a dekonstrukcióban, mint egyszerű kritikus szövegértelmezést (Elias, 2015:27). Én annyit tennék hozzá, hogy ez a szövegolvasási mód ellentmond az arisztotelészi pontosság-elvnek. A görög filozófusnál a kifejtés szigorúan kapcsolódik a külső tárgy természetéhez, referál arra, míg Derridánál ennek az ellenkezője történik.

Opponensem dekontextualizáló módon idézi – a jelaktusok elméletével szemben – Austint is, amikor ezt írja „végső soron eltörli a konstatív és performatív megnyilatkozások közötti határvonalat, amikor összefoglaló érvénnyel megállapítja: ..” (3) és ezután idéz tőle a IV. előadása végéről (Austin, 1990:68), ahol ez áll: „Talán nincs is olyan nagy különbség a kijelentések és a performatív megnyilatkozások között”. A IV. előadás azonban nem az utolsó, nem „összegző” jellegű, és az ötödikben, a hatodikban és az utána következőkben egészen a tizenkettedikig Austin tovább folytatja a konstatív és performatív szóbeli megnyilvánulások megkülönböztetését. A szakirodalom is ténynek tekinti, hogy fenntartotta a konstatív és a performatív megnyilatkozások szétválasztását (l. Pléh Csaba már idézett előszavát: 9. o.).

A jel idézhetőségére, mint kutatási témára vonatkozó javaslatát nagyon köszönöm. Számomra Dobos Istvánnak azok a megközelítései tűnnek termékenyebbek, amelyek mögött az irodalomtörténész módszere sejlik fel. Már Peirce különbséget tett egyébként a típusjel és a példányjelek között, mely utóbbiak a típusjelet képezik le, azt idézik fel. Ez a gyakorlati szemiotikai elemzésben különösen fontos. Egyetértek azzal, hogy az irodalmi szövegben sokkal valószínűbb a példányjelek közötti különbségek kialakulása, mert így könnyebb felépíteni és egyben el is rejtteni a strukturáló hatású jelsorokat mint motívumsorokat.

Dobos István két név idézését, és nyilvánvalóan a tanaikkal való számvetést hangsúlyosan hiányolja könyvemből: Gadamerrel és Derridáról van szó. Az előbbi gondolkodóval, és különösen a hermeneutikai kör újfajta megalapozásával, mint az tudományos munkásságom összefoglalásában is megemlíttettem, intenzíven foglalkozom két másik könyvemben. Gadamer jelentőségének kérdésében tehát, azt hiszem, némi egyetértés van közöttünk. Ugyanakkor nem támogatom Gadamert a nyelv szerepének Heideggerrel idéző túlértékelésében. A jelaktusok elméletében azért nem foglalkozom a hermeneutikai kör felhasználhatóságával, mert a jelaktusok létének bizonyítása és részletes meghatározása állt az előtérben. Ismét utalnom kell arra, hogy a jelaktusok rendszerint ismertek a kivitelezőik és a szabályközösség legtöbb tagja számára. Ezért a jelaktusokra irányuló megismerési folyamatban nem mindig az ismeretlentől haladunk az ismert felé.

A Gadamerrel sok tekintetben ellentétes állásponton levő Derrida szemiotikai tudását és filozófusi habitusát jobban bemutatja a már idézett Thomas Short filozófia- és szemiotikatörténész, aki egy ideig a Peirce összkiadást irányító tudományos bizottság elnöke volt, és nagyon jól ismeri az amerikai filozófus és szemiotikus életművét. A peirce-i szemiotika egyik legjobb szakértőjének számít *Peirce jelelmélete [Peirce's Theory of Signs]* című könyve alapján. Oponensem a Heideggerhez is kötődő Derridát úgy idézi, mint aki „hatástörténeti szempontból kétségtelenül jelentősnek bizonyult” (5). Thomas Short, aki elemezte Derrida egyik kirándulását a szemiotika területére, már idézett könyvének *Derrida és kompániája [Derrida et cie]* című alfejezetében elemezte azt, ahogy a francia filozófus kiragadott egy korai peirce-i tételt és sajátosan, mondhatni kontextusmentesen értelmezte azt. Az elmében sorban egymásra vonatkozó jelek „határtalan játékanak” derridai témájáról van szó. Short látja, ahogyan a dekonstrukció fogalma Derridánál összekapcsolódik a fiatal, kantiánus Peirce ama problémájával, hogy nincs külső, a gondolat világán kívüli jeltárgy vagy jelölet (*signified*) számára a jelelméletében. Short ezt írja Derrida koncepciójáról: „Az ’elnyomhatatlan vágy’ egy jelölet iránt – azaz valami olyan reálisra irányuló vágy, amelyre esetleg a jelek vonatkozhatnak, és amelyeket a szavaink esetleg reprezentálnak vagy tévesen reprezentálnak

– itt [Derridánál – Sz. M.] úgy van bemutatva, mint gyengeség.” (Short, 2007:45). Ez lenne a dekonstrukció derridai alappillére, mint a transzcendentális jelölet „de-konstrukciója” egy Peirce-től vett idézet alapján. Kiemelkedő fontossága miatt itt ismét idézném Natorp tételének záró részét, amely a gondolkodás világának dominanciájáról szól: „s hogy ezen a léten kívül és ez előtt mi van, olyan kérdés, amelynek egyáltalán nincs megadható értelme.” Az agnosztikus újkantiánus filozófiában az elmén kívüli külső tárgy, a jelölés, a referencia tárgya, vagyis a jeltárgy eltűnik, és a gondolkodás ezért csak a jelek belső egymásra hivatkozásából áll. Később Peirce maga is felismerte e korai – valójában újkantiánus jellegű – tételének hibás mivoltát, és meg is tudta haladni éppen a szemiotikájának fejlesztése révén. Short így értékeli Derrida ama lépését, hogy az elmében sorban egymásra vonatkozó jelek „határtalan játékának” tételét a dekonstrukció alapjává tette: „A paradoxonnak megvannak a maga bájai, különösen akkor, ha valaki botrányra [*éclat* a szerző francia szóhasználata – Sz.M.] vágyik. Vegyük szemügyre Derridát az 1967-ben megjelent *De la grammatologie* című művében.” (Short, 2007:45) Tömören: Short hatásadásnak tartja a francia filozófust, majd kimutatja, hogy az fejlődéstörténeti szempontból nem is érti azt a peirce-i kontextust, a gondolkodó fejlődési pályáját, ahonnan egy tételt átvett. Olyan tételre építette a dekonstrukció fogalmát, amelyet Peirce második alkotói fázisában már elvetett, így felhasználva annak tekintélyét. Short megjelenítésében láthatjuk megszületni a dekonstrukciót és bekerülni újkantiánus bölcsőjébe. Kecskés Pál idézett szavait parafrázálva Derrida a huszadik századi idealizmus egy nagyon radikális formájának a kialakításán fáradozott. Ezzel szemben Peirce az ilyen idealizmustól már a XIX. század második felében éppenséggel szabadulni igyekezett, amint azt Short is hangsúlyozza.

Ugyanebben a könyvében Short részletesen kifejti azt is, hogy a saussure-i és a peirce-i szemiotika összeegyeztethetetlen (Short, 2007:16-21), amin az előbbieken alapján nem is csodálkozhatunk. Ilyen, és a Voigt Vilmos által is megemlített kaotikus körülmények között szükségesnek láttam elhatárolódnival ebből az irányzattól, és a vele rokon irányzatoktól anonim módon. Az utolsó, jelfilozófiai részben viszont röviden foglalkozom a saussure-i iskolától való elhatárolódásom néhány okával. A két szembenálló irányzat aktuális viszonyának taglalása azonban, mint utaltam rá, messze meghaladta volna a jelaktuselmélet kereteit. Ugyanígy okokból nem volt célom tárgyalni azt, hogyan fejlődött tovább a beszédaktus-elmélet egészen a mai harmadik nemzedékig, és ezért sem foglalkoztam könyvemben Austin részletes bírálatával, mert ez óhatatlanul Searle beszédaktusokról szóló könyvének értékelését is maga után vonta volna. Ebből az is következik véleményem szerint, hogy annak a szakirodalomnak az idézése sem kérhető számon tőlem, amely egyébként elvárható Austin és követői

konceptióinak értékeléséhez. Ez egy másik könyv lehetett volna, nekem viszont a jelaktuselmélet kifejtése és empirikus megalapozása volt a fő célom.

A jelaktusok elméletét opponenseim háromféleképpen, nagyon különbözően látják, mert más az alapállásuk. Voigt Vilmos azon a véleményen van, hogy szemiotikai monográfiát írtam szemiotikai módszert alkalmazva, amelyben akad még nem odavaló filozófiai eszmefuttatás. A szemiotika mélyebb rétegei felé mutatnak a továbbfejlesztési javaslatai. Emellett megéri az elhatárolódási kényszert, ami egyes irányzatok összeegyeztetlenségéből és a szemiotikában uralkodó jelenlegi kaotikus viszonyokból fakad. Külön köszönöm azt, hogy belülről, szemiotikailag közelítette meg könyvem fő témáját.

Kelemen János keveselli a filozófiai megalapozást, mert még filozófiai diszciplínának tartja a szemiotikát. Részben ebből fakadnak kritikai megjegyzései és értékes filozófiai javaslatai a továbbfejlesztéshez. A mindennapi gondolkodás problémás sémáival való kritikai foglalkozást elfogadja ugyan, de e könyvben túlméretezettnek tartja. A mindennapi gondolkodás e sémáiból adódó veszély napjainkban azonban részben annak is a következménye, hogy a szemiotika kikerült a filozófiai diszciplínák köréből és a gyakorlati életből záporoznak felé a problémafelvetések. Kelemen János filozófiai és nyelvfilozófiai felvetései – olykor még egyet nem értésünk esetén is – új meglátásokhoz segítettek hozzá, amelyekre támaszkodva jobban tudom majd pozicionálni a jelaktusok elméletét.

Dobos István bevallottan eleve kívülről, jelentős mértékben a dekonstrukcióból és az irodalomtudomány módszeréből kiindulva vizsgálta át könyvem szövegét. Bár nem néhány példa alapos elemzésére építem az elméletet, ahogy ő javasolja, de meríteni fogok az idevonatkozó javaslatából, és az elmélet következő változatában helyet szorítok néhány fontos példa kimerítő elemzésének is. Szeretném megköszönni az érdekes irodalmi példákat. Bár könyvemben külön alfejezetet szentelek három irodalmi példának, a fontosságuk miatt az ilyen példáknak az elmélet továbbfejlesztett változatában nagyobb helyet fogok biztosítani. Különösen érdekes Kassák példája, aki kísérletet tett arra, hogy a szavakat kiemelje a nyelvben szokásos jelentésüket előhívó kontextusaikból, és új kontextusokba – szemiotikailag szólva más jelviszonyokba – helyezze bele. Köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet Friedrich A. Kittler munkásságára, amely nemcsak a szemiotika, hanem a hallgatólágos tudás elmélete szempontjából is érdekes számomra.

Három erősen különböző megközelítéssel szembesülhettem, de ez inkább gyakorinak mondható az új dolgok első megítélése során. Szerencsésnek érzem magam, hogy így történt, mert több megvilágításban láthattam a művet, és több irányból kaptam inspirációkat a

jelaktusok elméletének továbbfejlesztéséhez, az 1.2-es, angol nyelvű változat megírásához. A további lehetséges kutatási irányoknak a bírálói véleményekből is kitetsző sokfélesége, azt hiszem, amellett szól, hogy a jelaktusok elmélete meg tud állni a saját lábán.

Végezetül szeretném még egyszer nagyon megköszönni bírálóim értékes szemiotikai, filozófiai, és más területekről jövő kritikai megjegyzéseit, kiegészítési javaslatait, valamint a méltató szavaikat.

Hivatkozott irodalom

Arisztotelész (1971) Nikomakhoszi ethika. Ford. Steiger Kornél. Budapest, Helikon.

Austin, John L. (1990) Tettek ért szavak. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bordron, Jean-François (2011) L'iconicité et ses images. Paris, PUF.

Diderot, Denis (1983) Válogatott filozófiai művei. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Elias, Norbert (2015) Théorie des symboles. Paris, Seuil.

Hegel, Georg Friedrich Wilhelm (1973) A szellem fenomenológiája. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hubig, Christoph (1998) Zeichenkonzeptionen in der Aesthetik vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart. In: Semiotik/Semiotics. Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur. A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture. Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1466-1482.

Jaeschke, Walter (2010) Hegel Handbuch. Leben – Werk – Schule. 2., aktualisierte Auflage, Sonderausgabe. Stuttgart, Verlag J. B. Metzler.

Jakobson, Roman (1963) *Essais de linguistique générale*. Trad, par N. Ruwet, Paris, Édition de Minuit.

Kecskés Pál (1981) A bölcsélet története. Budapest, Szent István Társulat.

Kelemen János (2009) Utószó. In: John Searle, A beszédaktusok elmélete. Budapest, AKI – Gondolat.

Maupertuis, Pierre Louis Moreau de, Turgot, Anne Robert Jacques, Maine de Biran, Marie-François-Pierre (1971) Sur l'origine du langage. Étude de Ronald Grimsley. Genève, Librairie Droz.

Natorp, Paul (1910) Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften. Leipzig, Berlin, B. G. Teubner.

Nöth, Winfried (2000) Handbuch der Semiotik. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler.

Pléh Csaba (1990) A szaván fogott szó. In: Austin, John L. Tetten ért szavak. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Poinsot, João (1985) [1632] Tractatus de Signis. The Semiotics of John Poinsot. Transl. John Deely. Berkeley, California University Press.

Rousseau, Jean-Jacques (2007) Esszé a nyelvek eredetéről. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor.

Short, Thomas Lloyd (2007) Peirce's Theory of Signs. Cambridge, Cambridge University Press.

Szívós Mihály (2013) A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika. Budapest, Loisir.

Trabant, Jürgen (1996) Elemente der Semiotik. Tübingen und Basel, A. Francke Verlag.

Vico, Giambattista (1963) Az új tudomány. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Voigt Vilmos (2008) Bevezetés a szemiotikába. Budapest, Loisir.

Budapest, 2020. 02.25.

Szívós Mihály